

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.21>
УДК 930.253:94(477)"1932/1933"

Володимир ЩЕРБАТЮК

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії держави та права
Національної академії внутрішніх справ,
керівник авторського колективу

ORCID: 0000-0002-0952-3225
Email: vytoki@ukr.net

Андрій ЗАГОРУЛЬКО

начальник управління медіа-моніторингу
та аналітичного супроводження
Департаменту комунікацій МВС України

ORCID: 0000-0002-5604-3953
Email: a.zahorulko@mvs.gov.ua

Євген ДУРНОВ

доктор юридичних наук, професор,
перший заступник директора
Департаменту персоналу МВС України

ORCID: 0000-0002-4249-9829
Email: durnov@newukrainianlaw.in.ua

Юрій СОКУР

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

ORCID: 0000-0002-3957-7881
Email: uvs11011975@gmail.com

Юрій ОРИЩЕНКО

вчитель-методист з історії, заступник директора з
навчально-виховної роботи гімназії № 257 «Синьоозерна»
Подільського району м. Києва

ORCID: 0000-0003-4951-0805
Email: yuriorischenko@gmail.com

**АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ
1932–1933 РОКІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДУ 32 «КРИМІНАЛЬНІ СПРАВИ
СУДОВИХ ТА ПОЗАСУДОВИХ ОРГАНІВ» ГАЛУЗЕВОГО ДЕРЖАВНОГО
АРХІВУ МВС УКРАЇНИ)**

Анотація. У дослідженні простежено висвітлення Голодомору 1932–1933 років, подій і процесів, пов'язаних з ним, у справах фонду 32 «Кримінальні справи судових та позасудових органів» Галузевого державного архіву МВС України.

Зокрема, на основі документів показано Голодомор як геноцид, спрямований проти українців. Акцентовано увагу, що голод, який ширився в Україні у 1932–1933 роках мав штучний характер, економічні й політичні причини, сприяв послабленню національного руху. Підкреслено переконливість документів справ, що апогей трагедії припав на березень–червень 1933 року,

коли вимирали цілі сім'ї і головним чином багатодітні, а доведені до відчаю люди вдавалися до некрофагії (поїдання трупів) та антропофагії (канібалізму), що було продиктовано їх приреченістю. В цьому контексті вказано на справи, де йдеться, що жертвами насилля дуже часто ставали діти, а з їх числа, як показано, здебільше страждали діти-сироти, які ходили селами у пошуках їжі.

Автори запевняють, що усім справам фонду притаманна фальсифікація, адже приховуються справжні причини голоду. Документи справ фонду переконують, що до голоду більшовицький режим ставився як до неіснуючого явища, адже у жодній справі голод, як такий, що спланований чи організований владою не згадується. У статті стверджується політизація всіх слідчих справ. Авторі наголошують, що даний факт необхідно враховувати при вивченні документів та дослідженні означеної проблеми. Дослідники підкреслюють, що ця фальсифікація була наслідком й особистісних мотивів самих посадових осіб.

У дослідженні розкрито значення архівних документів, зокрема, справ фонду як важливої джерельної бази в дослідженні Голодомору 1932–1933 років. Водночас автори пропонують осягати означену трагедію не лише в історико-політичному аспекті, а з урахуванням критерії оцінок й інших наук.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 рр., селяни, геноцид, архівні матеріали, документи, кримінальні справи

Volodymyr SHCHERBATYUK

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor of the Department
of State History and Law of
the National Academy of Internal Affairs,
head of the authors' team

Andriy ZAGORULKO

Head of the Media Monitoring
and Analytical Support Unit
Department of Communications of the Ministry of Internal
Affairs of Ukraine

Evgeny DURNOV

Doctor of Law, Professor,
First Deputy Director
Personnel Department of the Ministry of Internal Affairs of
Ukraine

Yuriy SOKUR

PhD in Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of State History and
Law
National Academy of Internal Affairs

Yurii ORISHCHENKO

Advisor Teacher of History, Deputy Director on Education at
Gymnasium No. 257 "Sinyoozerna" of Podilsky District, Kyiv

**ARCHIVE DOCUMENTS AS A SOURCE OF THE RESEARCH ON THE
HOLODOMOR OF 1932–1933 (BASED ON THE MATERIALS OF THE FUND 32
"CRIMINAL CASES BY JUDICIAL AND EXTRAJUDICIAL BODIES" OF THE
SECTORAL STATE ARCHIVES OF THE MIA OF UKRAINE)**

Abstract. *The study traces the coverage of the Holodomor of 1932–1933, events and processes related to it, in the files of fund 32 "Criminal cases of judicial and extrajudicial bodies" of the Branch State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.*

In particular, the documents show the Holodomor as a genocide against Ukrainians. It is indicated that the famine spread in Ukraine in 1932–1933 was artificially imposed, had economic and political reasons, contributed to the weakening of the national movement. The persuasiveness of the case documents is emphasized, that the apogee of the tragedy fell on March–June 1933, when entire families, especially those with many children, died, and people driven to despair resorted to necrophagy (eating corpses) and anthropophagy (cannibalism), which was dictated by their doom. In this context, the cases are pointed out telling that very often the victims of violence were children, and among them, as shown, mostly orphaned children who wandered around the villages in search of food suffered.

The authors assure that all the cases of the fund are characterized by falsification, because the real causes of the famine are concealed. The documents of the cases from the fund convince us that the Bolshevik regime treated the famine as a non-existent phenomenon, because in no case is the famine as planned or organized by the authorities mentioned. The article claims that all the investigative cases had political background. The authors accent that this fact must be taken into account when studying the documents and researching the specified problem. The researchers emphasize that this falsification was as well a consequence of the personal motives of the officials.

The importance of archival documents, in particular, the cases of the fund as an important source base in the study of the Holodomor of 1932–1933, is revealed. At the same time, the authors propose to consider this tragedy not only in the historical and political aspect, but also taking into account the evaluation criteria of other sciences.

Keywords: *Holodomor of 1932–1933, peasants, genocide, archive materials, documents, criminal cases*

*Щоб централізувати повну владу в руках Сталіна
потрібно було вигубити українське селянство...
Джеймс Мейс, дослідник Голодомору*

Постановка проблеми. В Україні тривалий час над дослідженням голодоморів 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років продовжувало нависати табу, накладене в радянський час з Москви. З відродженням 1991 р. української держави відбулися суттєві зрушення. На державному рівні це переконливо засвідчують заходи на вшанування жертв Голодомору 1932–1933 рр., а в науковому світі – видрукувані дослідження, збірники спогадів та матеріалів і документів з архівів України, більшість з яких ще донедавна були незнані широкому загалу, а значна частина з яких взагалі введена до наукового обігу вперше.

Ще у 2006 р. Верховна Рада України офіційно ствердила, що Голодомор 1932–1933 рр. є геноцидом українського народу, а 2010 року Апеляційний суд Києва довів його геноцидний характер. Наразі Голодомор 1932–1933 рр. визнали геноцидом українців більше тридцяти країн світу, а 15 грудня 2022 р. – Європарламент [50]. 12 жовтня 2023 р. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид українського народу визнала Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ). У резолюції ПАРЄ закликала всі парламенти країн-членів Ради Європи та інші парламенти наслідувати цей приклад [52].

Актуальність дослідження, мета і завдання статті. Безсумнівним є факт, що в дослідженні Голодомору 1932–1933 рр. найбільш повну і максимально наближену до істини картину дають спогади та документи архівів. В історіографії теми останні нині набувають надзвичайної ваги, оскільки свідків тих подій практично вже немає. Цим ще більш посилюється *актуальність* дослідження даної тематики на основі архівних документів. Тому в даній праці ми ставимо за *мету* показати документи архівів

як головне джерело у дослідженні Голодомору 1932–1933 років на основі справ Галузевого державного архіву (ГДА) МВС України, зокрема фонду 32 «Кримінальні справи судових та позасудових органів». Для досягнення мети вирішується *завдання* висвітлити голод як метод терору більшовицького тоталітарного режиму проти українців, зокрема найбільшого його соціального прошарку – селян задля їх упокорення.

Аналіз наукових публікацій. Незважаючи на те, що американські дослідники Джеймс Мейс та Роберт Конквест ще в 80-х роках ХХ ст. ознайомили світову громадськість із трагедією українського народу 1932–1933 рр.⁵, і в той же час в Україні з'явилися дослідження з означеної проблеми С. Кульчицького [47], А. Перковського і С. Пирожкова [4] та ін., для широкого загалу ця подія залишалась невідомою. Праця Р. Конквеста з'явилась в Україні лише в 1993 р. [5]. Однак, вже на початку 1990-х років з друку виходять одні з перших збірники опублікованих документів з коментарями науковців [6–9].

Справжнє вивчення історії голодоморів почалося після 1991 р., коли стали доступними документи архівів і можна було організувати збір свідчень очевидців. Внаслідок аналізу зібраних матеріалів у світ вийшли праці В. Сергійчука [10; 11], С. Кульчицького [12], О. Веселова, В. Марочко, О. Мовчан [13] та багатьох ін. Привертає увагу багатотомне видання «Український голокост 1932–1933:

⁵ Завдяки Д. Мейсу Конгрес США визнав 1983 р. штучний характер голоду в Україні, а Р. Конквест в нью-йоркському видавництві Oxford University 1986 р. видав книгу «Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор».

Свідчення тих, хто вижив», керівник проекту – професор Ю. Мицик [14].

Публікуючи джерела з історії Голодомору 1932–1933 рр., до поширення історії Голодомору 1932–1933 рр. в середовищі англomовного світу та сприяння розширенню кола західних спеціалістів з означеної тематики одними із перших вдалися фахівці Канадського інституту українських студій [15].

Матеріали документів та коментарі до них, аналіз і оцінка подій, наукові дослідження оприлюднювалися також в доступних широкому загалу періодичних виданнях. Це праці В. Сокура та О. Кузьминця [16], В. Щербатюка та О. Беззубець [17], Т. Конончук [18], В. Короля [19], численні публікації С. Кульчицького [20], Ю. Шаповала [21], В. Сергійчука [22], В. В'ятровича [23] та інших дослідників.

Теми голодоморів торкалися у своїх дослідженнях й автори цієї публікації [24–28]. Матеріали праць здебільшого мали комплексний характер, адже уособлювали собою історичний, історико-правовий, соціологічний характер викладу, здійснювався аналіз подій, документів та свідчень.

Виклад основного матеріалу. Опрацьовуючи матеріали означеного вище фонду ГДА МВС України («Кримінальні справи судових та позасудових органів»), в окремих із них знаходимо фото засуджених, підписи свідків про нерозголошення таємниці фактів людодства. Чимало існує медичних довідок про смерть засуджених, яка настала ще до початку відбування покарання. У деяких справах містяться акти про розстріли засуджених, клопотання про амністію, які, як правило, не задовольнялися.

З документів справ простежуємо, що, проводячи слідчі дії, уповноважені особи секретно-політичного відділу ДПУ зверталися за рішенням до судових трійок при Колегії ДПУ УСРР з клопотанням про застосування до обвинувачених так званої «вищої міри соціального захисту», тобто смертної кари, що мала бути виконана у формі розстрілу. Постанови судових трійок, як правило, однотипні і лаконічні: 10 років концтаборів, в інших випадках – розстріл. Документи справ – тому яскравий доказ. Зокрема, у першому випадку знаходимо вироки щодо жителів різних регіонів України: села Попівка Звенигородського району Київської області – М. К. 1889 р.н. [29, арк. 11, 12]; села Аполянка Бабанського району Київської області – К. Г. 1859 р.н. [30, арк. 12]; села Рогізна Сквирського району Київської області – Ш. О. 1874 р.н., М. І. 1905 р.н., М. П. 1902 р.н. [31, арк. 29]; села Клинове Голованівського району Одеської області – З. Ф. 1905 р.н. [32, арк. 15]; села Явкіне Баштанського району тоді Одеської області – В. І. 1888 р.н. [33, арк. 25]; села Широке Криворізького району Дніпропетровської області – Л. Я. 1895 р.н. [34, арк. 23]; села Косанове Немирівського району Вінницької області – Б. М. 1903 р.н. [35, арк. 13] та ін. Доказом застосування до засуджених смертної кари є документи справ щодо таких осіб: А. Ч. 1905 р.н., мешканки села Дяківка Конотопського району тоді Харківської

області [36, арк. 14, 15]; К. Т. 1904 р.н., жительки села Харківка Букського району тоді Київської області [37, арк. 12]; Ш. І. 1901 р.н. та Ш. Є. 1903 р.н., мешканців села Водяне Шполянського району Київської області [38, арк. 12]; Г. М. 1901 р.н., жителя села Селище Літинського району Вінницької області [39, арк. 15]; П. Т. 1871 р.н., П. А. 1915 р.н., жителів села Дрижина Гребля Кобиляцького району Харківської області [40, арк. 13] та ін. Водночас у багатьох випадках люди помирили ще до застосування винесеного їм вироку [41, арк. 1, 2].

Матеріали справ та їх аналіз дозволяють констатувати існуючі тогочасні історико-політичні обставини, в який відбувався Голодомор 1932–1933 рр., деталізувати його дослідження і висвітлювати події на основі документів архівів, стверджувати уже ustalені в історіографії даної проблеми факти, доповнювати та робити власні узагальнення.

Голодомор 1932–1933 років – це наслідок прямого насильства в побудові «соціалізму», до якого вдалось керівництво СРСР на чолі з Й. Сталіним, адже зміцнивши наприкінці 1920-х років позиції, правляча більшовицька верхівка для збереження свого панування вже не потребувала суспільно-політичних компромісів, зокрема таких, як нова економічна політика (неп), українізація та ін. Водночас, були знищені й суперники Й. Сталіна у боротьбі за владу, що безперешкодно уможливило різкий поворот у внутрішній політиці.

Тогочасне насильство в Україні виявилось, насамперед, у прискоренні темпів індустріалізації та колективізації. Зокрема, з 1 жовтня 1929 р. до лютого 1930 р. було колективізовано селянських господарств відповідно від 10 % до 42,6 %. Ці заходи викликали запеклий опір селян. Проте, зазнавши поразки в ході Української революції 1917–1921 рр. і втративши можливість масово вести збройну боротьбу, українські селяни, опинившись у безвиході, нищили худобу, коней, ламали реманент, бо не могли погодитися з тим, що мусять стати, як справедливо зазначає сучасний історик Т. Гунчак, новітнім кріпаком у сталінському колгоспі [42, 197]. Збройні виступи селян, хоч і мали місце, однак тепер були поодинокими і носили локальний характер.

У відповідь на ці дії селянства більшовицьким режимом була застосована зброя масового знищення – конфіскація продовольства, випробувана ще 1921–1923 рр. у південних районах України. На початку 1930-х років вона набула форми хлібозаготівель, що стало однією з причин Голодомору. Його політична причина – боротьба з селянством. Економічною причиною стали зусилля режиму будь-що здобути валюту на прискорену індустріалізацію. Відбувалося це шляхом демпінгового експорту зерна: продаж його за цінами, нижчими від ціни у країні, яка проводила закупки.

Під тиском Москви будь-що виконати план хлібозаготівель, апарат КП(б)У, не маючи іншого вибору, стягував з українського селянина навіть посівний матеріал. Застосувавши усі можливі засоби, в Україні було зібрано 365 млн. пудів зерна при плані в

435 млн. Навесні 1932 р. розпочався голод. Водночас в оселях селян стали забирали все їстівне, восени 1932 р. – навіть картоплю, що виродила на городах [37, арк. 41 зв.] і завдяки якій сільські родини сподівалися пережити зиму. Очевидним є факт терору з метою насильно виморити селян, які у різний спосіб чинили опір політиці колективізації й утвердженню радянської влади в Україні загалом [27, с. 127], що став засобом боротьби з українським селянством.

З переглянутих нами понад ста справ фонду, головним чином за березень–червень 1933 року, стає очевидним, що апогей Голодомору припав саме на цей час, а люди були доведені до стану відчаю і переходили межю людської моралі.

Водночас голод призвів до послаблення національного руху і був спрямований передусім проти українців, набув ознак геноциду. Так, у справах фонду в анкеті обвинуваченого була передбачена графа «громадянство і національність», з якої видно, що майже всі, хто значився у справах, були українцями. Загалом, окремі документи архівів України свідчать і про те, що правлячий режим СРСР побоювався розростання опору радянській владі, особливо в національних регіонах. Так, в оперативному наказі по ДПУ УСРР «Про чергові завдання агентурнооперативної роботи органів ДПУ УСРР» від 13 лютого 1933 р. йшлося про існування в Україні організованого повстанського підпілля, нібито пов'язаного із закордоном та планом організації збройного повстання до весни 1933 року з метою повалення радянської влади і встановлення української незалежної республіки [43, док. № 476]. Гостроти питанню надавало посилення активності селянських виступів проти колективізації наприкінці 1920-х та в 1930 роках і навіть переростання їх у повстання, зокрема Павлоградське [44; 45]. Тому завдання колективізації в Україні полягало ще і в тому, щоб знищити соціальну базу українського націоналізму – індивідуальне господарство. В цьому контексті, розуміючи, що опір колективізації найбільше чинитимуть найзаможніші господарі, влада вдалася до їх ізоляції, оголосивши цей прошарок суспільства куркулями та закликавши до «ліквідації куркульства як класу». Реалізації плану сприяло класове розшарування в українському селі упродовж 1920 – 1933 років, якому сприяв більшовицький витвір – комітети незаможних селян (комнезами), створені відповідно до закону ВУЦВК та РНК УСРР «Про комітети незаможних селян» від 9 травня 1920 р. Це призвело до соціальної і політичної напруги в українському селі, ненависті і братовбивчої війни, адже ці структури силою зброї відбирали в односельців хліб, боролись із селянськими протестами. Режимом ставилось завдання – упокорити або знищити невдоволених колективізацією селян. Зокрема, у всіх справах досліджуваного нами фонду окремими пунктами в протоколі допиту значилось соціальне та майнове становище, водночас простежується упереджене ставлення до заможних селян (незначна їх кількість до початку Голодомору все ще поодинок

залишалась) і селян-одноосібників (частина селян, яка відмовлялась вступати до колгоспів і одноосібно вела своє господарство). До таких селян, навіть за умови, що вони вже вступили до колгоспу, невихід на роботу з причини ослабленого голодом здоров'я, розцінювалось як «принциповий невихід на роботу», або, що такі селяни, читаємо в документах, «демонстративно йшли з роботи», а на них самих вішався ярлик «класово ворожі елементи» [41, арк. 5].

В архівних документах підтверджується факт упередженого ставлення влади до сімей з певним достатком, які згодом внаслідок дій режиму потрапляли у скрутне становище, адже не вступали до колгоспу і вели одноосібно господарство. Зокрема, йдеться про дружин та дітей, коли їх чоловіка і батька засуджували за власну позицію або за неспроможність здати встановлену для одноосібних господарств велику хлібозаготівельну норму. Так, жителька села Широке Л.Я., що на Дніпропетровщині, у протоколі допиту зазначала, що за невиконання хлібозаготівлі її чоловіка, який мав власне господарство, корову, коня і до колгоспу не вступав, засудили до двох років примусових робіт. Залишившись без годувальника і засобів на існування із п'ятьма дітьми, меншому з яких було півтора роки, а старшій доньці виповнилось п'ятнадцять, навесні 1933-го року діти почали вмирати [32, арк. 19].

Невиконання норм хлібозаготівель оголошувалось «куркульським саботажем» [46], а цілі села заносились на «чорну дошку», що означало ізоляцію збройними загонами сіл, сільрад, колгоспів та індивідуальних селянських господарств з метою вилучення у них нібито прихованого збіжжя, накладення натуральних штрафів, здійснення арештів так званих «куркулів» та усіх, хто чинив спротив хлібозаготівельним бригадам, а також вивезення із крамниць промислового краму до повного виконання хлібозаготівлі. Такі «чорні дошки» слугували механізмом геноциду. Він був прописаний та затверджений в офіційних документах найвищого партійного й радянського керівництва – спершу у постанові ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. «Про заходи з посилення хлібозаготівель», а згодом у постанові РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. «Про боротьбу з куркульським впливом в колгоспах» та інструкції до неї [47].

Селяни, виснажені голодом, змушені були вступати до колгоспів, адже працюючі могли там раз на день отримати «баланду» – рідку пісню юшку. Тепер колгоспи виступали панацеєю від голоду. Проте, селяни часто були настільки виснажені, що не могли працювати. Так, в розгляді справи С.П. 1893 р. н., жительки с. Яблунівка Лисянського району Київської області, значилось, що вона вступила до місцевого колгоспу у березні 1933 р. і жодного трудодня не мала [48, арк. 7]. Про свою неспроможність працювати селяни заявляли й самі, що відображено в документах багатьох справ. Так, у справі № 15245 читаємо пояснення селянки К.А. 1899 р. н., жительки с. Правохоморне Полонського району тоді Вінницької

області, що вона не ходила до колгоспу з причини «слабкого стану здоров'я і безсилля від недоїдання» [49, арк. 14]. Однак, це ставилось людям в обвинувачення, а за умов відкриття на них кримінальних справ ускладнювало їхнє становище.

Водночас, маючи важку скруту з харчами, селяни звертались за допомогою до сільських рад. Проте там їм здебільшого відмовляли. Зі слів допиту мешканки села Правохоморне К.А., «коли стали пухнути з голоду діти я знову звернулася за матеріальною допомогою до сільської ради... весь час відмовляли, лише весною (1933-го року – *авт.*) мені видали 10 кг проса, яке я посіяла на городі» [49, арк. 11 зв.].

Злочин пануючого режиму втілювався в життя. Суть його здійснення виклав секретар ЦК КП(б)У М. Хатаевич у 1933 році: «Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут хазяїн. Він коштував мільйонів життів, але колгоспна система буде існувати завжди. Ми виграли війну!».

Доведені до відчаю, люди вдавалися до антропофагії (канібалізму) та некрофагії (поїдання трупів). Яскравим свідченням цього є матеріали справ фонду. Так, у справі за № 15160 йдеться про вживання в їжу тіл померлих з місцевого кладовища [50, арк. 22], померлих членів сім'ї [51, арк. 7 зв.]. Відзначимо, що слідчий справи № 15160 розцінив некрофагію як вишукування способу легкої наживи з метою харчування [50, арк. 22], що є фальсифікацією – зумисно неправильним визначенням причин наявного факту.

Варто наголосити, що фальсифікація притаманна усім справам фонду. Головна її ознака в тому, що є очевидним намагання влади приховати справжні причини голоду. В цьому переконують виклади матеріалів слідчих в обвинувальних висновках та інших документах. Тому можемо говорити про політизацію всіх слідчих справ. Зокрема, у справі за № 15195 йдеться про невиконання норми хлібозаготівлі членами одноосібного господарства і, як наслідок, засудження за це голови багатодітної сім'ї до виправних робіт та згодом вимирання членів цієї сім'ї навесні 1933-го року без годувальника. Водночас у протоколі допиту матері зазначається, що трьох дітей вона похоронила на кладовищі, а коли померла четверта дитина, то разом із старшою дочкою, щоб вижити вони вживали в їжу м'ясо померлої. Однак, у звинувачувальному висновку справи значиться, що мати з дочкою убили двох дітей і з'їли [51, арк. 7 зв.]. До уваги брались покази неповнолітньої дитини, що наштотує на міркування, яким чином і, відповідно, з якою метою ці свідчення були отримані. Понад те, причину смерті двох інших дітей слідчий явно фабрикує, апелюючи до поведінки матері: «...не надання материнської уваги дітям привело до того, що діти Микола п'яти років і Катерина півтора року захворіли і померли» [51, арк. 19]. Також брехливо виглядають твердження слідчого у звинувачувальному висновку

щодо Г.М. – мешканця с. Селище на Вінничині, який, на переконання службовця, «систематично займався п'янством [звинувачуваний даний факт не визнав – *авт.*], що й призвело до продовольчої скрути в його сім'ї та голодуванню [39, арк. 13].

З іншого боку, фальсифікації справ були мотивовані й особистісними причинами самих посадових осіб, які можна розділити на такі: 1) бажання вислужитися перед вищим керівництвом задля кар'єрного росту; 2) страх власного потрапляння під репресії; 3) отримання матеріальних преференцій (заробітна платня, продовольчі пайки, забезпечення одягом, житлом тощо). Таким чином кожен такий посадовець вносив свій посильний внесок в розгул беззаконня. Все це спонукало суспільство жити в постійному напруженні і страху. Люди не лише впадали в страх перед представниками більшовицької влади, вони починали боятися своїх друзів, рідних і знайомих. Загальний страх, навіть не завжди усвідомлений, породжував підозрілість і недовір'я.

Документи справ фонду переконують, що більшовицький режим ставився до голоду як до неіснуючого явища, адже у жодній справі голод, як такий, що спланований чи організований владою, не згадується. У слідчих записках йдеться, що ті чи інші сім'ї голодували внаслідок своєї лінії та недбалості і небажання працювати в колгоспі. Як відомо, замовчується голод і в стенографічних звітах пленумів ЦК КП(б)У і протоколах політбюро ЦК.

Однак, у документах справ фонду яскраво простежується факт зубожіння та масового голодування людей в Україні уже в 1932 р. і, як наслідок, доведення їх до відчаю. Так, в Акті дослідження психічного стану К.Т. 1904 р.н. – жительки с. Харківка на Київщині, з метою встановлення її осудності з її ж слів значиться: «...траплялося, що декілька людей билися, щоб собі забрати дохлу коняку...» [37, арк. 41 зв.]. Їли ще котів і собак, яких ловили і вбивали...» [37, арк. 42]. Понад те, у свідченнях обвинувачуваних відстежуємо насильницький характер голоду: «...особливо погано стало жити із зими минулого року (1932 р. – *авт.*), бо все позабирали - і картоплю, і зерно...» [37, арк. 41 зв.]. Очевидно, даний документ за підписом директора Київського інституту науково-судової експертизи професора Фаворського та співробітника інституту доктора Судоміра [37, арк. 42 зв.] слідчий не міг вилучити із справи, адже ним встановлювалась осудність обвинуваченої. А це давало підстави владі твердити, що більшість українських селян не вступали до колгоспу й свідомо наважувались на канібалізм, були «ледарями та становили елемент суспільства, який розклався», а тому вони ніби становили загрозу радянському суспільству і повинні бути знищені (міра покарання – розстріл) [39, арк. 13, 15] або ув'язнені на різні терміни. Тому вирок розглядалися пануючим режимом як міра соціального захисту.

В апогей Голодомору виконання постанови судової трійки при Колегії ДПУ УСРР (розстріл) здійснювалось у максимально короткі терміни. Так,

судова трійка 9 квітня 1933 р. постановила жителя села Лядська Слобода Іллінецького району Вінницької області З.Є. 1890 р.н. розстріляти, а справу здати в архів [52, арк. 5]. Згідно акту про розстріл вирок виконано комендантом Вінницького обласного відділу ДПУ 21 квітня того ж року о 23 годині 50 хвилин. Тіло придали землі [52, арк. 25].

Окремі справи свідчать про те, що в період другої половини травня – червня 1933 року змінюється політика радянської влади щодо винесення міри вироку: з максимальної (розстріл) на більш м'яку – ув'язнення на різні терміни, здебільшого – десять років. Бачимо, що пропонується відділами ДПУ вища міра покарання відхилялась судовою трійкою. Інколи судова трійка змінювала й свою, раніше винесену постанову. Зокрема, 19 червня 1933 р. мешканку села Вовчанка Новопраського району Дніпропетровської області П.У. 1913 р.н. засудили до розстрілу [53, арк. 5], однак судова трійка ДПУ УСРР 31 серпня 1933 р. видала нову постанову – направити у виправно-трудова табір терміном на 10 років. [53, арк. 19]. У справі за № 15197 мешканці села Батурино Березневатовського району Дніпропетровської області К.М. 1880 р.н. 2 червня 1933 р. винесено вирок – розстріл [54, арк. 27], а 31 серпня 1933 р постановою судової трійки вищу міру покарання замінено десятьма роками виправних трудових таборів [54, арк. 28]. Те ж саме спостерігаємо й щодо мешканки села Петраківки Петраківського району Дніпропетровської області К.А. 1914 р.н., якій вирок до страти через розстріл було замінено на виправний трудовий табір терміном на 10 років [55, арк. 29–30].

Однак, зазначені зміни вироків, що простежуються у справах, не означали повернення органів влади хоча б якоюсь мірою до об'єктивності або справедливої оцінки подій чи тогочасної дійсності. Йдеться про певну зміну політичної позиції правлячого режиму, що і вплинуло на слідчі дії тогочасних судових та оперативних служб, і ще раз стверджує упередженість і заполітизованість кримінальних справ, які необхідно досліджувати з урахуванням даного факту. Пом'якшення вироків безпосередньо пов'язано з інструкцією Й. Сталіна і В. Молотова, яку 8 травня 1933 р. було розіслано партійним і радянським органам, органам ДПУ, суду і прокуратури. Колишні методи визнавалися застарілими, оскільки арешти стали безладними. Сучасні дослідники широко висвітлюють і деталізують суть документу, де йшлося, що арешти здійснювали голови колгоспів, члени правління, голови сільрад, секретарі партячейок, районні і крайові уповноважені: «Арештовують всі, кому не лінь, і хто, власне кажучи, не має ніякого права арештовувати. Не дивно, що при такому розгулі практики арештів, органи ОДПУ, і особливо міліція, втрачають почуття міри і часто проводять арешти без будь-яких підстав...» [56, с. 162]. Ставало очевидним, що такі «адміністративно-чекістські операції» послаблювали авторитет радянської влади та вплив більшовицької партії в українському селі та в Україні в цілому. Влада усвідомлювала ситуацію та можливі наслідки і

відреагувала відповідно. Водночас комуністичний тоталітарний режим, змінюючи вищу міру покарання на позбавлення волі, переважно на десять років [57, арк. 19; 58, арк. 11; 59, арк. 10, 11; 60, арк. 33], у формі виправних робіт отримував дешеву робочу силу, якою ставали осуджені виправно-трудова таборів.

Документи справ переконують, що жертвами насилля дуже часто були діти. Непоодинокими ставали випадки, коли вони у пошуках їжі заходили в чужий дім, або їх туди заманювали і там їх настигала смерть. В окремих випадках відстежуються спроби повторного здійснення злочину з метою заволодіння дитячим тілом для вживання в їжу. Подібні факти засвідчує протокол допиту В.А. 1910 р. н., мешканки села Кантемирівка Чувовського району тоді Харківської області, від 20 травня 1933 р. [61, арк. 8, 8 зв.], протоколи допиту обвинувачуваних жителів села Петриківка Дніпропетровської області: К.К. 1903 р. н., К.П. 1916 р. н., К.А. 1914 р. н. [55, арк. 9 зв., 14–17 зв.].

З числа дітей здебільшого страждали діти-сироти, які ходили селами у пошуках їжі. Зокрема, в протоколі допиту Ковтун Ганни Григорівни (свідок, 1923 р. н., сирота) архівної справи № 15153 значиться, що вона з братом Іваном змушені були залишити школу через голодування, а наприкінці квітня 1933 р. в суботу брат пішов у пошуках їжі, повідомивши сестрі, що «можливо де-небудь випросить поїсти...» [62, арк. 18]. Проте не повернувся. Інший свідок – Богун Микита Савович, 29 років, в протоколі допиту повідомив, що 3 травня 1933 р. в одного із мешканців с. Березняки [Смілянський район Київської області] знайшли речі Івана (упізнані сестрою), а в печі та у дворі – перепалені кістки разом із попелом [62, арк. 17].

Головним чином вимирали багатодітні сім'ї. Інколи в розпачі, щоб не бачити голодних страждань дітей, матері доходили до самогубства. А в справі за № 15172 підтверджуються наявні під час Голодомору факти, коли мати, доведена до відчаю, вбивала своїх менших дітей задля врятування від голодної смерті старших [63, арк. 3]. Тому можемо говорити, що у справах простежується причетність до канібалізму здебільшого з боку жінок.

Мотивації канібалізму були продиктовані приреченістю людей. Однак, матеріали окремих справ стверджують, що в деяких випадках вона не була трагічною необхідністю. Людина мала якісь мінімальні продукти для виживання, але йшла на вбивство ближнього з метою канібалізму. Конкретний приклад значиться у справі за № 15151, коли батько таємно від інших членів сім'ї вбив сина, а при обшуку в нього знайшли два кілограми гречаної крупи, три кілограми сухарів, два горщика гречаної каші [64, арк. 14]. Можемо стверджувати, що голод впливав на психіку людини та її свідомість. Тому погодимось з думкою Василя Сокура, що Голодомор 1932–1933 рр. варто вивчати не лише в історико-політичному аспекті, як це головним чином відбувається, а в комплексі, використовуючи критерії оцінок інших наук – медицини, психології, соціології, економічної географії тощо [28, с. 121, 122].

Висновки і пропозиції. На основі досліджуваних нами справ означеного фонду можемо твердити, що Голодомор 1932–1933 років був злочином, спрямованим проти українців, і є геноцидом. Голодомор мав штучний характер, економічні й політичні причини, сприяв послабленню національного руху шляхом знищення індивідуальних господарств заможних верств, що склали його соціальну базу.

В документах підтверджуються факти упередженого ставлення влади до сімей з певним достатком, які згодом внаслідок дій режиму потрапляли у скрутне становище, адже не вступали до колгоспу і одноосібно вели власне господарство. Режим упокорював або знищував невдоволених колективізацією селян. Селяни змушені були вступати до колгоспів, проте, були виснажені голодом настільки, що досить часто не могли виходити на роботу.

Документи справ переконують, що апогей трагедії припав на березень–червень 1933 року, а доведені до відчаю люди вдавалися до некрофагії (поїдання трупів) та антропофагії (канібалізму). Однак, усім справам фонду притаманна фальсифікація, адже приховуються справжні причини голоду. Є підстави говорити про політизацію всіх слідчих справ. Водночас

фальсифікація справ була наслідком й особистісних мотивів самих посадових осіб, які вносили свій внесок в розгул беззаконня.

Правлячий режим, усвідомлюючи наслідки такого беззаконня та занадто велику масштабність репресій, 8 травня 1933 р. видав інструкцію за підписами Й. Сталіна і В. Молотова, якою послаблював вироки: вищу міру покарання змінювали на позбавлення волі, переважно на десять років примусової праці. У такий спосіб комуністичний тоталітарний режим намагався зберегти в Україні свій вплив та вплив більшовицької партії. Водночас режим отримував дешеву робочу силу, якою ставали осуджені виправно-трудовах таборів.

Отже, матеріали справ фонду 32 ГДА МВС України «Кримінальні справи судових та позасудових органів» є вагомим джерельною базою з дослідження Голодомору в Україні 1932–1933 років. Водночас, в процесі вивчення документів та дослідженні означеної проблеми необхідно враховувати упередженість та заполітизованість кримінальних справ, а саму трагедію оцінювати не лише в історико-політичному аспекті, а й із урахуванням критеріїв інших наук.

1. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк; передмова та післямова В.А. Маняка, Л.Б. Коваленко. Київ: Радянський письменник, 1991. 584 с.
2. Бабенко Л.Л. Діяльність органів НКВС на Полтавщині в 1930-ті рр.: Великий терор. *Великий терор 1937–1938 років: жертви і виконавці: збірник наукових статей*. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2019. С. 160–171.
3. В'ятрович В. Голодомор: прорив інформаційної блокади. *День*. 2011. 9 грудня. С. 8.
4. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929–березень 1930 рр.). Вінниця, 1997. 536 с.
5. Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Ін-т історії України НАН України. Вид. 3-тє, доп. Дрогобич: Видавнична фірма «Відродження», 2008. 273с.
6. Галузевий державний архів (ГДА МВС України). Ф. 32, оп. 1, спр. 15199. 10–11 травня 1933 р., 12 арк.
7. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15149. 11 травня 1933 р., 26 арк.
8. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15150. 04–15 липня 1933 р., 26 арк.
9. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15151. 25–26 травня 1933 р., 25 арк.
10. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15153. 04–10 травня 1933 р., 36 арк.
11. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15155. 13–14 травня 1933 р., 18 арк.
12. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15160. 22 березня – 1 квітня 1933 р., 34 арк.

13. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15170. 10–16 квітня 1933 р., 34 арк.
14. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15172. 23–25 травня 1933 р., 15 арк.
15. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15175. 26–31 травня 1933 р., 21 арк.
16. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15180. 3 червня – 9 серпня 1933 р., 23 арк.
17. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15190. 26–30 травня 1933 р., 30 арк.
18. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15195. 14–26 червня 1933 р., 29 арк.
19. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15195. 25 квітня–31 серпня 1933 р., 29 арк.
20. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15196. 17 травня – 31 серпня 1933 р., 22 арк.
21. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15197. 5–11 травня 1933 р., 36 арк.
22. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15198. 20 травня – 31 серпня 1933 р., 37 арк.
23. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15200. 22 квітня 1933 р., 16 арк.
24. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15207. 02–21 липня 1933 р., 12 арк.
25. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15212. 22–26 травня 1933 р., 17 арк.
26. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15229. 15 грудня 1932 – 13 лютого 1933 р., 79 арк.
27. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15230. 31 березня – 2 квітня 1933 р., 18 арк.
28. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15237. 2 червня 1933 р., 11 арк.
29. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15239. 17–19 червня 1933 р., 11 арк.
30. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15244. 30 червня – 2 липня 1933 р., 34 арк.

31. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15245. 4 липня 1933 р., 17 арк.
32. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15256. 14 квітня 1933 р., 13 арк.
33. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15267. 11 березня – 25 квітня 1933 р., 58 арк.
34. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15268. 01–03 квітня 1933 р., 27 арк.
35. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.
36. Голод на Лисянщині. З праць доцента В.М. Щербатюка. *Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив* / Упоряд. Ю. Мицик. Т. 6. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 677–685.
37. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд.: Р.Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1128 с.
38. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 228 с.
39. Колективізація і голод на Україні 1929–1933 рр.: Збірник документів і матеріалів / Упоряд., передм. та коментарі Г.М. Михайличенка, Є.П. Шаталіної; під ред. С.В. Кульчицького. Київ: Наукова думка, 1992. 736 с.
40. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / [пер. з англ.]. Київ: Либідь, 1993. 384 с.
41. Конончук Т. До правди про трагедію Голодомору 1932–1933 рр. *Пам'ять століть*. 2003. № 3. С. 90–103.
42. Король В. Трагедія голоду 1932–1933 років: погляд з відстані часу. *Історія в школі*. 2003. № 11–12. С. 27–33.
43. Кузьминець А., Сокур В. Такого масового людоедства не знав ні один народ: [публ. док.]. *Независимость*. 1999. 3 декабря. С. 4, 13.
44. Кузьминець О.В., Сокур В.В., Сокур Ю.В. Більшовицько-сталінські голодомори мовою документів. Київ: «МП Леся», 2013. 53 с.
45. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2007. 424 с.
46. Кульчицький С. Чи був Голодомор 1933 року геноцидом? *День*. 2006, 27 вересня (№ 164). С. 4; 4 жовтня (№ 168). С. 4.
47. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. Київ: Т-во «Знання», 1989. 48 с.
48. Лист голови Лебединської сільради до голови колгоспі хутора Гарбарі Лебединського району Харківської області про занесення сільради на «чорну дошку» та негайне виконання хлібозаготівлі (документ № 149. ДАСО. Ф.Р.-2711, оп. 1, спр. 9, арк. 48). *Голодомор 1932–1933 років на Сумщині: документи про голодомор 1932–1933 років*. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Sumy-1932-33.php#nom-149>
49. Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В.М. Даниленко. Київ: Укр. письменник, 2009. 379 с.
50. ПАРЕ визнала Голодомор актом геноциду українського народу. *Kyiv Post*. 2023, 13 жовтня URL: <https://www.kyivpost.com/post/22688>
51. Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати української РСР у 30-ті роки. *Український історичний журнал*. 1989. № 8. С. 24–36.
52. Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи 2516 (2023) від 12 жовтня «Забезпечення справедливого миру в Україні і тривалої безпеки в Європі» (полож. 8) URL: <https://pace.coe.int/en/files/33142/html>
53. Сергійчук В. Голодомор – геноцид українського народу в 1932–1933 роках. *Культура і життя*. 2008, 19 листопада (№ 47). С. 2–3.
54. Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вид. третє, доповнене. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2015. 168 с.
55. Сергійчук В. Як нас морили голодом. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. 392 с.
56. Сокур В.В., Сокур Ю.В. Голодомори мовою документів і свідчень. 2-ге вид. доп. та перероб. Київ: ФОП Маслаков. 2018. 123 с.
57. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив: У 10 т. / [Кер. проекту о. Юрій Мицик]. Київ, 2003. 2014.
58. Хрестоматія Голодомору: Джерела з історії голоду 1932–1933 рр. в Україні. Едмонтон, Торонто: Вид-во Канадського інституту українських студій, 2012. 386 с.
59. Чорна книга України: 36. документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; передм. В. Яворівського. Київ: Вид. центр «Просвіта», 1998. 784 с.
60. «Чорні дошки» як складова механізму геноциду. Інститут дослідження Голодомору. URL: <https://holodomorinstitute.org.ua/chorni-doshky-yak-skladova-mehanizmu-genocyzdu/>
61. Шаповал Ю. Голодомор 1932/1933: «втрата» та віднайдження. *Дзеркало тижня*. 2006. № 44.
62. Щербатюк В. Голодомор 1932–1933 років – геноцид над українським народом. *Визвольний шлях*. 2003. № 12. С. 4–12.
63. Щербатюк В.М. До питання про причини Голодоморів в Україні (на вшанування жертв Голодоморів 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.). *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2014. № 1. С. 124–128. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VAPSV_2014_1_21
64. Щербатюк В.М., Беззубець О.В. Жажлива правда тоталітарного режиму. *Українське слово*. 2002. № 46, 14–30 листопада.

References

1. *33-j:holod: Narodna Knyha-Memorial* [1933: famine: People's Memorial Book] / Uporyad. L.B. Kovalenko, V.A. Manyak; peredm. ta pislyamova V.A. Manyaka, L.B. Kovalenko.(1991). Kyiv: Radyans'kyi pys'mennyk. 584 p. (in Ukrainian).
2. Babenko L.L. (2019). *Diyalnist orhaniv NKVS na Poltavshchyni v 1930-ti rr.: Velykyi teror* [Activities of the Emergency Commission of Internal Affairs (NKVD) bodies in Poltava Region in the 1930s: The Great Terror]. *Velykyi teror 1937–1938 rokiv: zhertvy i vykonavtsi: zbirnyk naukovykh statei*. Poltava: PNPU imeni V.H. Korolenka. Pp. 160–171 (in Ukrainian).
3. Viatrovych V. (2011) *Holodomor: pryoryv informatsiinoi blokady* [Holodomor: breaking through the information blockade]. *Den*. 9 hrudnya. P. 8 (in Ukrainian).
4. Vasyliiev V., Viola L. (1997). *Kolektyvizatsiia i selianskyi opir na Ukraini (lystopad 1929–berezen 1930 rr.)* [Collectivization and resistance of the peasants in Ukraine (November 1929–March 1930)]. Vinnytsia, 536 p. (in Ukrainian).
5. Veselova O., Marochko V., Movchan O. (2008). *Holodomory v Ukraini 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Zlochyny proty narodu* [Holodomors in Ukraine 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Crimes against the people]. *Asotsiatsiia doslidnykiv holodomoriv v Ukraini; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*. Vyd. 3-tye, dop. Drohobych: Vydavnycha firma «Vidrodzhennia». 273 p. (in Ukrainian).
6. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv MVS Ukrainy (HDA MVS Ukrainy). F. 32, op. 1, spr. 15149. 11 travnia 1933 r., 26 ark.
7. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15150. 04 -15 lypnia 1933 r., 26 ark.
8. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15151. 25-26 travnia 1933 r., 25 ark.
9. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15153. 04-10 travnia 1933 r., 36 ark.
10. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15151. 13-14 travnia 1933 r., 18 ark.
11. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15160. 22 bereznia - 1 kvitnia 1933 r., 34 ark.
12. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15170. 10-16 kvitnia 1933 r., 34 ark.
13. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15172. 23 -25 travnia 1933 r., 15 ark.
14. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15175. 26-31 travnia 1933 r., 21 ark.
15. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15180. 3 chervnia – 9 serpnia 1933 r., 23 ark.
16. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15190. 26-30 travnia 1933 r., 30 ark.
17. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15195. 14 – 26 chervnia 1933 r., 29 ark.
18. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15195. 25 kvitnia -31 serpnia 1933 r., 29 ark.
19. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15196. 17 travnia -31 serpnia 1933 r., 22 ark.
20. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15197. 5-11 travnia 1933 r., 36 ark.
21. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15198. 20 travnia -31 serpnia 1933 r., 37 ark.
22. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15199. 10 -11 travnia 1933 r., 12 ark.
23. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15200. 22 kvitnia 1933 r., 16 ark.
24. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15207. 02 -21 lypnia 1933 r., 12 ark.
25. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15212. 22-26 travnia 1933 r., 17 ark.
26. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15229. 15 grudnia 1932 r. -13 liutogo 1933 r., 79 ark.
27. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15230. 31 bereznia -2 kvitnia 1933 r., 18 ark.
28. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15237. 2 chervnia 1933 r., 11 ark.
29. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15239. 17 – 19 chervnia 1933 r., 11 ark.
30. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15244. 30 chervnia - 2 lypnia 1933 r., 34 ark.
31. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15245. 4 lypnia 1933 r., 17 ark.
32. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15256. 14 kvitnia 1933 r., 13 ark.
33. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15267. 11 bereznia -25 kvitnia 1933 r., 58 ark.
34. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15268. 01 - 03 kvitnia 1933 r., 27 ark.
35. *Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: ochyma istoriykiv, movoiu dokumentiv* [The famine of 1932–1933 in Ukraine: through the eyes of historians, in the documentary language] / Kerivnyk kolektyvu uporiadnykiv. (1990). R.Ya. Pyrih. Kyiv: Polityvydav Ukrainy. 605 p. (in Ukrainian).
36. *Holod na Lysianshchyni. Z prats dotsenta V.M. Shcherbatiuka* [Famine in Lysianshchyna. From the works of the associate professor V.M. Shcherbatiuk]. *Ukrainskyi holokost 1932–1933: Svidchennia tyh, khto vyzhyv / Uporiad. Yu. Mytsyk*.(2008). T. 6. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». Pp. 677–685 (in Ukrainian).
37. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: Dokumenty i materialy* [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: Documents and materials] / Uporiad.: R.Ya. Pyrih; NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. (2007). Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». 1128 p. (in Ukrainian).
38. Hunchak T. (1993). *Ukraina: persha polovyna XX stolittia: Narysy politychnoi istorii* [Ukraine: the first half of the 20th century: Essays on political history]. Kyiv: Lybid. 228 p. (in Ukrainian).
39. *Kolektyvizatsiia i holod na Ukraini 1929–1933 rr.: Zbirnyk dokumentiv i materialiv* [Collectivization and famine in Ukraine 1929–1933: Collection of documents and materials] / Uporiad., peredm. ta komentari H.M. Mykhailychenka, Ye.P. Shatalinai; pid red. S.V. Kulchytskoho.(1992). Kyiv: Naukova dumka. 736 p. (in Ukrainian).

40. Konkvest R. (1993). *Zhnyva skorboty:adianska kolektyvizatsiia i holodomor* [Harvest of sorrow: Soviet collectivization and the Holodomor] / [per. z anhl]. Kyiv: Lybid. 384 p. (in Ukrainian).
41. Kononchuk T. (2003). Do pravdy pro trahediiu Holodomoru 1932–1033 rr. [To the Truth about the Tragedy of Holodomor of 1932–1033]. *Pamiat stolit.* № 3. Pp. 90–103 (in Ukrainian).
42. Korol V. (2003) Trahediiia holodu 1932–1933 rokiv: pohliad z vidstani chasu [The Tragedy of the Famine of 1932–1933: A Glance from the Distance of Time]. *Istoriia v shkoli.* № 11–12. Pp. 27–33 (in Ukrainian).
43. Kuzminets A., Sokur V. (1999). *Takovo massovovo lyudoedstva ne znal ni odin narod* [No nation has experienced such a mass cannibalism]: [publ. dok.]. *Nyezavisimost.* 3 dek. Pp. 4, 13. (in Russian).
44. Kuzmynets O.V., Sokur V.V., Sokur Yu.V. (2013). *Bilshovytsko-stalinski holodomory movoiu dokumentiv* [Bolshevik-Stalin famines in the language of documents]. Kyiv: «MP Lesia». 53 p. (in Ukrainian).
45. Kulchytskyi S. (2007). *Holodomor 1932–1933 rr. yak henotsyd: trudnoshchi usvidomlennia* [The Holodomor of 1932–1933 as Genocide: Difficulties of Awareness]. Kyiv: Nash chas, 424 p. (in Ukrainian).
46. Kulchytskyi S. (2006). *Chy buv Holodomor 1933 roku henotsydom?* [Was the Holodomor of 1933 a Genocide?]. *Den,* 27 veresnia (№ 164). P. 4; 4 zhovtnia (№ 168). P. 4 (in Ukrainian).
47. Kulchytskyi S.V. (1989). *1933: tragediia holodu* [1933: the tragedy of famine]. Kyiv: T-vo «Znannia». 48 p. (in Ukrainian).
48. *Lyst holovy Lebedynskoi silrady do holovy kolhospu hutora Harbari Lebedynskoho raionu Kharkivskoi oblasti pro zanesennia silrady na «chornu doshku» ta nehaine vykonannia khlibozahotivli* [The letter from the head of Lebedyn village council to the head of the Harbari collective farm in Lebedyn district Kharkiv region concerning entering the village council on the "black board" and the immediate implementation of grain procurement] (dokument № 149. DASO. F.R.-2711, op. 1, spr. 9, ark. 48). *Holodomor 1932–1933 rokiv na Sumshchyni: dokumenty pro holodomor 1932–1933 rokiv.* URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Sumy-1932-33.php#nom-149> (in Ukrainian).
49. *Pavlohradske povstannia 1930 r.: Dokumenty i materialy* [Pavlograd uprising of 1930: Documents and materials] / Uporiad. V.M. Danylenko. (2009). Kyiv: Ukr. Pysmennyk. 379 p. (in Ukrainian).
50. *PARE vyznala Holodomor aktom henotsydu ukrainskoho narodu* [PARE recognized the Holodomor as an act of genocide of the Ukrainian people]. (2023). Kyiv Post. 13 zhovtnia URL: <https://www.kyivpost.com/post/22688> (in Ukrainian).
51. Perkovskiy A., Pyrozkhov S. (1989). *Demografichni vtraty Ukrainskoi RSR u 30-ti roky* [Demographic losses of the Ukrainian SSR in the 1930s]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* № 8. Pp. 24–36 (in Ukrainian).
52. *Rezoliutsiia Parlamentskoi asamblei Rady Yevropy 2516 (2023) vid 12 zhovtnia «Zabezpechennia spravedlyvoho myru v Ukraini i tryvaloï bezpeky v Yevropi» (polozh. 8)* [Resolution of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe of October 12 "Ensuring a just peace in Ukraine and lasting security in Europe" (paragraph 8)]. URL: <https://pace.coe.int/en/files/33142/html> (in Ukrainian).
53. Serhiichuk V. (2008). *Horodomor – henotsyd ukrainskoho narodu v 1932–1933 rokah* [The Holodomor is the genocide of the Ukrainian people in 1932–1933]. *Kultura i zhyttia.* 19 lystopada (№ 47). Pp. 2–3 (in Ukrainian).
54. Serhiichuk V. (2015). *Holodomor 1932–1933 rokiv yak henotsyd ukrainstva* [The Holodomor of 1932–1933 as a genocide of Ukrainians]. Vyd. tretie, dopovnene. Vyshhorod: PP Serhiichuk M.I., 168 p. (in Ukrainian).
55. Serhiichuk V. (2006). *Yak nas moryly holodom* [How they made us starve]. Kyiv: PP Serhiichuk M.I. 392 p. (in Ukrainian).
56. Sokur V.V., Sokur Yu.V. (2018). *Holodomory movoiu dokumentiv i svidchen* [Famines in the language of documents and evidence]. 2-he vyd. dop. ta pererob. Kyiv: FOP Maslakov. 123 p. (in Ukrainian).
57. *Ukrayinskyi holokost 1932–1933: Svidchennia tyh, hto vyzhyv: U 10 t.* [The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: Testimony of those who survived: in 10 vol.] / [Ker. Proektu o. Yurii Mytsyk]. (2003). Kyiv. 2014 p. (in Ukrainian).
58. *Hrestomatiia Holodomoru: Dzerela z istorii holodu 1932–1933 rr. v Ukraini* [The Textbook of the Holodomor: Sources from the history of the famine of 1932–1933 in Ukraine]. (2012). Edmonton, Toronto: Vyd-vo Kanadskoho instytutu ukrainskykh studii. 386 p. (in Ukrainian).
59. *Chorna knyha Ukrainy: Zb. dokumentiv, arhiv. materialiv, lystiv, dop., st., doslidzhen, ese* [The Black Book of Ukraine: Collection of documents, archival materials, letters, reports, articles, studies, essays] / Uporiad., red. F. Zubanycha; peredm. V. Yavorivskoho. (1998). Kyiv: Vyd. tseñtr «Prosvita». 784 p. (in Ukrainian).
60. «Chorni doshky» yak skladova mekhanizmu henotsydu ["Black boards" as a component of the mechanism of genocide]. *Instytut doslidzhennya Holodomoru.* URL: <https://holodomorinstitute.org.ua/chorni-doshky-yak-skladova-mekhanizmu-genoczydu/> (in Ukrainian).
61. Shapoval Yu. (2006). *Holodomor 1932/1933: «vtrata» ta vidnaidennia* [Holodomor 1932/1933: "lost" and found]. *Dzrkalo tyzhnia.* № 44 (in Ukrainian).
62. Shcherbatiuk V. (2003). *Holodomor 1932–1933 rokiv – henotsyd nad ukrainskym narodom* [The Holodomor of 1932–1933 was a genocide against the Ukrainian people]. *Vyzvolnyi shliakh.* № 12. Pp. 4–12 (in Ukrainian).
63. Shcherbatiuk V.M. (2014). *Do pyttannia pro prychny Holodomoriv v Ukraini (na vshanuvannia zhertv*

Holodomoriv 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 rr.)
[To the question about the causes of the Holodomor
in Ukraine (in memory of the victims of the
Holodomor 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)].
Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn
Federatsii profspilok Ukrainy. № 1. Pp. 124–128 (in
Ukrainian). URL:
http://nbuv.gov.ua/UJRN/VAPSV_2014_1_21.

64. Shcherbatiuk V.M., Bezzubets O.V. (2002). *Zhahlyva pravda totalitarnoho rezhymu* [The Horrible Truth of the Totalitarian Regime]. *Ukrainske slovo.* № 46, 14–30 lystopada (in Ukrainian).